

**Judje na Slovaškem:
MUZEJ JUDOVSKÉ KULTURE
se predstavja**

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

94(437.6=411.16)
341.485(=411.16)

JUDJE na Slovaškem : Muzej judovske kulture se predstavlja : [Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 4. junij - 31. avgust 2015] / [spremna beseda Marjetka Bedrač ; fotografije Viera Kamenická]. - Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015

COBISS.SI-ID 82644737

OB RAZSTAVI

Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor že vrsto let uspešno sodeluje z različnimi tujimi sorodnimi ustanovami in judovskimi muzeji. Z njimi se med drugim povezujemo v želji, da bi javnosti ob predstavitvah judovske dediščine in kulture na slovenskih tleh omogočili vpogled tudi v življenje judovskih skupnosti drugod po Evropi in svetu. V nekdanji mariborski sinagogi smo že gostili muzejsko-dokumentarne razstave, na katerih so se obiskovalci seznanjali z zgodovino Judov na Dunaju, v Varaždinu, Koprivnici, na Reki in na Moravskem. S tokratno razstavo predstavljamo javnosti zgodovino in kulturo Judov na Slovaškem ter Muzej judovske kulture iz Bratislave, ki je osrednja ustanova za proučevanje in predstavljanje judovske duhovne in materialne kulture ter holokavsta na Slovaškem.

Prisotnost Judov na Slovaškem je bila zabeležena že v času velikomoravske države v 9. stoletju, zagotovo pa so Judje tam stalno prebivali vsaj od 11. stoletja naprej, ko je bilo ozemlje današnje Slovaške postopoma priključeno madžarskemu kraljestvu. Večina Judov se je ukvarjala s finančnimi posli in trgovino, nekateri so zasedali mesta tudi v javni upravi ali pa so se ukvarjali s kovanjem novcev. Od 13. stoletja dalje so bili Judje pod kraljevo zaščito in so plačevali davke v kraljevo zakladnico. V mestih so večinoma živeli v posebnih predelih, ločeno od kristjanov. Največje in najpomembnejše srednjeveške judovske skupnosti na Slovaškem so živele v Senici, Trnavi, Pezinoku, Trenčínu, Bratislavi in Nitri, upravnem in gospodarskem središču srednjeveške Slovaške. Judovska skupnost v Nitri ima še posebej dolgo zgodovino in je tudi ena najstarejših na Slovaškem. Verjetno največja judovska skupnost na območju tedanje madžarske kraljevine je v 14. stoletju živela v Bratislavi. To mesto je bilo vseskozi pomemben center judovskega življenja in ima ob Košicah še danes eno največjih delujočih judovskih skupnosti na Slovaškem.

Z gospodarsko krizo v 15. stoletju, ki se je ob koncu stoletja še poglobila, sta naraščala verski ekstremizem in družbeni nemir. Jude so – podobno kot drugod po Evropi – začeli med drugim neutemeljeno obtoževati ugrabitev in morjenja krščanskih otrok, katerih kri naj bi bili uporabljali v obredne namene. Že tako ali tako slabe razmere so se za Jude močno

poslabšale zlasti po porazu Madžarov proti Turkom leta 1526, ko so bili Judje za nekaj časa izgnani iz številnih slovaških mest. Do konca 16. stoletja so stare slovaške judovske skupnosti postopoma ugasnile.

Judje so se na Slovaškem v večjem številu začeli znova naseljevati od sredine 17. stoletja dalje in zlasti v 18. stoletju. Tedaj so se oblikovale skupnosti, ki so obstajale vse do holokavsta. V tem času so se na Slovaško preseljevali zlasti Judje iz sosednjih dežel, Moravske, Poljske in Avstrije, naseljevanje pa so še spodbujali madžarski plemiči, ki so v gospodarskih dejavnostih Judov prepoznavali številne prednosti. S tolerančnim ediktom Jožefa II. so tudi Judje na Slovaškem dobili več pravic. Dovoljena jim je bila na primer zaposlitev v skoraj vseh poklicih, živeti so smeli v vseh predelih dežele, razen na rudarskih območjih v osredju in na severu Slovaške, kjer so se lahko naseljevali šele od sredine 19. stoletja naprej. Te sprostitev so pospešile ekonomski, duhovni in kulturni razcvet judovskih skupnosti; od približno 80.000 Judov, ki so v tem času živeli na madžarskem ozemlju, jih je polovica živela na Slovaškem in Gradiščanskem. V prvih desetletjih 19. stoletja je bilo na Slovaškem že več kot sto judovskih skupnosti, delovalo pa je tudi več ješiv, ki so jih vodili priznani in ugledni rabini in učenjaki. Med njimi je bila ena najpomembnejših ješiva znamenitega rabina Mosesa/Mosheja Schreiberja, znanega kot Hatama Soferja (1762–1839), v Bratislavi.

V 18. in 19. stoletju so pod vplivom razsvetljenskih idej mnoge judovske skupnosti postopoma opuščale tradicionalni način življenja. Pri tem so naleteli na močan odpor skupnosti, ki so zagovarjale konservativnejši način življenja in strogo spoštovanje vere in tradicije. Napetost med skupnostmi se je sčasoma vse bolj stopnjevala in razkol med madžarskim judovskim življenjem je postajal vse globlji. Leta 1868, po ponesrečenem poskusu ustanovitve krovne organizacije vseh judovskih skupnosti, živečih na ozemlju madžarskega dela monarhije, so se judovske skupnosti naposled razdelile na ortodoksne in reformirane (neologi). Tiste, ki se niso hotele priključiti ne eni ne drugi smeri, so ohranile status, kot so ga imele pred delitvijo – te skupnosti so bile znane kot skupnosti status quo ante. Večina judovskih skupnosti na Slovaškem, zlasti starejših in bolj tradicionalnih, ki so živele pretežno v majhnih mestih in na vaseh, so se priključile ortodoksnim skupnostim, novejše skupnosti, živeče pretežno

v osrednji Slovaški, pa so se pridružile neologom. V mnogih krajih sta se oblikovali celo po dve skupnosti – ena ortodoksna in druga neološka. Do prve svetovne vojne je na Slovaškem živelo že krepko čez 100.000 Judov, pripadnikov različnih verskih frakcij in družbenih razredov, ki so se med seboj razlikovali po načinu življenja, naklonjenosti do vere, poreklu in kulturnem ozadju.

Po ustanovitvi Češkoslovaške je bil judovski živelj na Slovaškem še naprej razdeljen. Ortodoksne skupnosti so se povezale v organizacijo avtonomnih ortodoksnih kongregacij, ki je zajela večino vseh slovaških Judov. Ta organizacija je sčasoma postala ena najbolj avtoritativnih, močnih in vplivnih organizacij v vsej Češkoslovaški. V nasprotju z njimi so se maloštevilne neološke skupnosti, odrezane od centra na Madžarskem, soočale s številnimi organizacijskimi težavami, ki so resno ogrozile njihov obstoj. Leta 1925 so se te skupnosti povezale s skupnostmi status quo ante in ustanovile skupno organizacijo, znano kot Ješurun.

Med obema svetovnima vojnama je na Slovaškem delovalo na desetine judovskih osnovnih šol in nekaj srednjih, veliko judovskih otrok pa je kljub temu obiskovalo javne šole, zaradi česar so začeli mlajši Judje namesto nemščine in madžarščine kot materni jezik vse pogosteje uporabljati slovaščino. Ob formalnem izobraževalnem sistemu je na Slovaškem sočasno deloval zelo razvejan sistem verskega izobraževanja, vključno z več kot tridesetimi ješivami in različnimi drugimi verskimi šolami in seminarji. Na družbenopolitičnem področju je ob sionističnem gibanju v medvojnem obdobju delovala tudi judovska stranka, ki se je osredotočala zlasti na zastopanje judovskih narodnostnih, verskih, ekonomskih in socialnih interesov v češkoslovaški državi.

V drugi polovici tridesetih let 20. stoletja, ko so se ponovno razplamtela prizadevanja Slovakov za narodnostno avtonomijo, je zlasti slovaška ljudska stranka zavzela izrazito antisemitska stališča (antisemitizem se je na Slovaškem sicer postopoma razraščal vse od revolucionarne pomladi narodov naprej). Zaradi naraščajočega antisemitizma je v tem času veliko predvsem mladih slovaških Judov emigriralo v Palestino. Zadeve so se še poslabšale po podpisu Münchenskega sporazuma jeseni 1938, ki je omogočil priključitev češkoslovaškega ozemlja, poseljenega s sudetskimi

Nemci, tretjemu rajhu, in po prvi dunajski arbitraži, na osnovi katere je bil večji del južne Slovaške priključen Madžarski. Oblast je prevzela slovaška ljudska stranka, ki je pod vodstvom klerofašističnega voditelja Jozefa Tisa v marcu 1939 razglasila neodvisnost od Češke, prva Slovaška republika pa je tako postala pronacistično usmerjena samostojna država. Vlada je takoj uvedla protijudovske zakone, s katerimi so Jude skušali pregnati iz slovaške družbe in zapleniti njihovo premoženje. Še posebej intenzivno je preganjanje Judov postalo septembra 1941, ko je bil razglašen poseben judovski kodeks. Ta je Jude določal na rasni osnovi in med drugim zapovedal obvezno nošenje rumenega judovskega znaka. Prve deportacije Judov iz Slovaške so potekale med marcem in oktobrom 1942, nov val množičnih deportacij pa je sledil po zadušitvi oboroženega upora Slovakov, znanega kot slovaška narodna vstaja, med septembrom 1944 in marcem 1945. Judje, ki niso bili deportirani, so bili večinoma poslani na prisilno delo ali internirani v delovna taborišča Nováky, Vyhne in Sered' (slednjega so pozneje uporabljali kot zbirno koncentracijsko taborišče, od koder so Jude deportirali zlasti v Terezín). Nekateri Judje so se deportacijam izognili z begom na Madžarsko, a so tudi njih po nemški zasedbi Madžarske v maju in juniju 1944 deportirali v uničevalna taborišča. Slovaški Judje so se vključevali tudi v prve uporniške skupine, ki so bile na Slovaškem organizirane leta 1942, in se borili v partizanskih enotah. Okoli 70.000 slovaških Judov, kar je približno tri četrtine predvojne slovaške judovske populacije, je bilo žrtev holokavsta.

Po drugi svetovni vojni je judovsko prebivalstvo na Slovaškem štelu okoli 30.000 ljudi. Zaradi sprememb političnega sistema, antisemitskega razpoloženja in številnih ovir, s katerimi so se Judje soočali v povojni Čehoslovaški, so mnogi med njimi po letu 1948 emigrirali v Izrael in različne druge države. Aktivnosti slovaške judovske skupnosti so v petdesetih letih tako poenjale, mnoge judovske ustanove pa so bile zaprte ali uničene. Judovsko življenje je na Slovaškem znova oživel šele po padcu komunističnega režima in ustanovitvi samostojne slovaške države leta 1993. Danes živi na Slovaškem približno 3000 Judov.

Ne glede na uničujoče posledice holokavsta in nenaklonjenost povojnih oblasti ter zaton nekdanj izjemno raznolikega judovskega življenja se je na Slovaškem ohranila relativno bogata judovska dediščina. V mrežo

slovaške judovske dediščine, ki je del evropske poti po judovski dediščini, je vključenih približno 24 lokacij z ohranjenimi sinagogami, judovskimi pokopališči in muzeji judovske kulture. Muzej judovske kulture iz Bratislave spada v mrežo osemnajstih specializiranih muzejev, delujočih pod okriljem Slovaškega narodnega muzeja. Izoblikoval se je iz oddelka za judovsko kulturo, ki je do leta 1994 deloval pri Zgodovinskem muzeju Slovaškega narodnega muzeja. Muzej deluje v Zsigrayevem dvorcu v Bratislavi – v zgradbi, ki je preživela rušenje Židovske ulice v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Prva stalna zbirka je bila za javnost odprta že maja 1993, še preden je muzej postal neodvisna ustanova v sklopu Slovaškega narodnega muzeja, danes pa muzej upravlja tudi stalne dislocirane zbirke v sinagogah v Žilini, Nitri in Prešovu ter pripravlja zasnovo muzeja holokavsta, ki bo stal na mestu nekdanjega taborišča v Sered'u. Muzejsko zbirko sestavlja skoraj 5100 predmetov. Večinoma gre za predmete, povezane z judovskim vsakdanjikom in obredi v sinagogah, za opremo iz sinagog, dokumente, pa tudi izdelke vizualne umetnosti. Muzejska knjižnica pa hrani še približno 5400 enot tiskanega gradiva. Predmeti so v muzej prišli predvsem z zasebnimi donacijami večinoma ljudi, ki so preživeli holokavst, in njihovih potomcev. Vsak podarjen predmet, navidezno še tako nepomemben, ima zato svojo zgodbo ter izjemno historično, umetniško in čustveno vrednost, zaradi česar je muzeju obenem naložena pomembna moralna zaveza. Med predmeti so še posebej dragoceni tisti, ki so pripadali umorjenim žrtvam holokavsta.

Z dokumentarno razstavo v mariborski sinagogi nas Muzej judovske kulture iz Bratislave vabi k spoznavanju judovske kulturne dediščine na slovaških tleh ter k ogledu njegovih stalnih razstav in obisku muzejskih programov.

Marjetka Bedrač

1

Muzej judovske kulture v Bratislavi je bil ustanovljen leta 1994. Izoblikoval se je iz Oddelka za judovsko kulturo Zgodovinskega muzeja, ki je sestavni del Slovaškega narodnega muzeja. Pretežni del zbirke sestavljajo predmeti, ki se uporabljajo pri bogoslužju v sinagogah in molilnicah, ter predmeti iz judovskih gospodinjev.

Na stalni razstavi, ki je bila odprta 20. maja 1993 na Židovski ulici 17 v Bratislavi, sta predstavljeni zgodovina in kultura Judov. Ti na Slovaškem živijo že od časa velikomoravske države (9. stoletje). Obiskovalec na razstavi spozna vsakdanje in praznično življenje judovskega prebivalstva, predstavljeni so najpomembnejši prazniki in notranjost sinagoge ter tudi pomembne osebnosti judovskega porekla, ki so prispevale k prepoznavnosti Slovaške na različnih področjih umetniškega, kulturnega, družbenega in znanstvenega življenja.

2

Judje so bili skupaj z drugimi etničnimi skupinami več stoletij sestavni del slovaškega prebivalstva. Iztrebitev velike večine slovaških Judov v drugi svetovni vojni in številni emigracijski valovi pred vojno in po njej so ogrozili ravnotežje med slovaškim prebivalstvom in njegov etnični značaj ter povzročili nenadomestljivo izgubo v kulturi. Posledice so se pokazale na številnih področjih v družbi.

Cilj Muzeja judovske kulture je ohraniti čim več izginjajoče judovske kulture in jo predstaviti širši kulturni javnosti ne samo z ohranjenimi in restavriranimi predmeti, ampak tudi z obnovljenimi sinagogami in molilnicami.

3

Slovaški Judje so ustvarili velike duhovne vrednote, iz katerih je črpalo judovstvo po vsem svetu. V slovaških mestih in vaseh je delovalo okoli trideset rabinskih šol. Na ozemlju Slovaške so v vseh smereh judaizma nastala odlična dela in še danes spadajo v zakladnico judovske in rabinske literature.

Na Slovaškem so bili rojeni znani znanstveniki, umetniki, gospodarstveniki in druge osebnosti javnega življenja. S svojim delom so prispevali k temu, da je bilo slovaško judovstvo deležno priznanja tudi drugod po svetu.

4

Zavesa iz sinagoge, ki so v lasti Muzeja judovske kulture, so med redkimi neponovljivimi in nenadomestljivimi unikati in tako tudi dragocen kulturni in zgodovinski predmet. Vrednost teh zaves določata njihova edinstvenost na slovaškem ozemlju in dejstvo, da se po nasilnem uničenju tradicionalnih judovskih skupnosti na Slovaškem proizvodnja tega tipa opreme za sinagoge ni nikoli več obnovila.

»Zaveso so podarile pomembne gospe za okrasitev hiše Vsemogočnega.« Sveta skupnost v Levoči leta 1899

»Posvečeno v imenu Abrahama Karpelesa. Iz rok soproge gospe Chave s hčerama Chanon in Šindel. Preminil 25. dneva v mesecu sivan (maj) leta 1925.«

5

Miza, pogrnjena za praznik šabat, nam približuje in predstavlja enega najpomembnejših ritualov judovskega družinskega življenja. Vse na mizi je urejeno, kot da bi se lahko zdaj zdaj k njej usedla štirčlanska družina. Druga miza pa je prazna tako kot tisoče miz v tej državi – in tako postaja simbol iztrebljenih slovaških Judov in memento za prihodnje rodove.

6

Molitvene knjige so bile sestavni del judovskega družinskega življenja. Bile so več kot liturgični predmeti, saj so bile etični normativ odnosa posameznika do zunanjega sveta. Judovski tiskarji so bili pomemben fenomen v zgodovini knjige na Slovaškem. Knjige iz njihovih delavnic niso samo obogatile življenja judovske skupnosti, imajo tudi velik tipološki, ideološki in jezikovni vpliv. Imena, kot so Löwe, Schmidt, Schreiber, Sieber ali Alkalay, se pojavljajo v knjigah, revijah in priložnostnih tiskovinah v latinščini, nemščini, madžarščini, slovaščini in seveda hebrejščini.

7

Šola je postala osrednje izobraževalno in kulturno središče judovske skupnosti na Slovaškem.

Desetletja so na slovaškem ozemlju poleg osnovnih ljudskih šol Talmuda in Tore nastajale tudi srednje šole, znane kot ješive. Šele ob koncu 18. stoletja, v času vladanja Jožefa II., so imeli Judje pravico študirati tudi v javnih šolah. Toda ortodoksni del skupnosti je še naprej strogo spoštoval tradicijo v verskem, kulturnem in družbenem življenju, zato se je mladina večinoma izobraževala le v družini ali v talmudskih šolah.

8

»Vse ima svojo uro, vsako veselje ima svoj čas pod nebom: Je čas rojevanja in čas umiranja / .../ « (Pridigar 3,1–2)

Napis na mrliškem vozu: »Moja svetloba je sicer padla v temo, a ne veseli se, sovražnik moj, padel sem, vstal bom.«

9

Za ohranjeno ortodoksno sinagogo na Halenárski ulici v Trnavi skrbi trnavska Galerija Jána Koniarka. V njenih prostorih je Muzej judovske kulture postavil sicer majhno, a pomembno stalno razstavo redkih molitvenikov ter obrednih oblačil in predmetov, ki se uporabljajo v sinagogah in v judovskih gospodinjstvih.

Interier sinagoge in razstavljeni eksponati ustvarjajo čustveni naboj minljivosti, ki ga ni mogoče opisati. Obiskovalcu omogočajo, da se zave vsega, kar je za vedno ostalo preteklost.

10

Mala sinagoga na Dlabačovi ulici v Žilini je v lasti Judovske verske skupnosti Žilina. Iz predmetov, ki so v lasti te skupnosti, je Muzej judovske kulture pripravil po obsegu skromnejšo stalno razstavo, ki jo upravlja od leta 1996 dalje. Zbirka žilinskih judovskih predmetov odraža življenje judovske skupnosti na tem območju in vsebuje eksponate, od katerih se jih je na Slovaškem ohranilo samo nekaj.

Stalna razstava judaik Muzeja judovske kulture v Prešovu se navezuje na tradicijo prvega Judovskega muzeja, ki je bil na Slovaškem ustanovljen leta 1928. Ko je nastala Slovaška republika (1939–1945), je bilo delovanje muzeja prekinjeno. V petdesetih letih 20. stoletja so bili ostanki shranjeni v Državnem judovskem muzeju v Pragi in šele leta 1993 se je zbirka vrnila na Slovaško. Izbor iz zbirke je bil ponovno postavljen v najlepšem ohranjenem judovskem sakralnem objektu v regiji – v prešovski ortodoksni sinagogi. Edinstveno vzdušje v tej sinagogi je izjemno doživetje za vsakega obiskovalca.

Judje na Slovaškem: Muzej judovske kulture se predstavlja

Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor
4. junij – 31. avgust 2015

ORGANIZATOR Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor,
zanj Marjetka Bedrač, v. d. direktorice

V SODELOVANJU z Veleposlaništvom Republike
Slovaške v Sloveniji in Slovaškim narodnim muzejem
– Muzejem judovske kulture iz Bratislave

VODJE PROJEKTA Marjetka Bedrač, Jarmila
Jakínová, mag. Michal Vaněk

SPREMNA BESEDA Marjetka Bedrač
PREVOD RAZSTAVNIH BESEDIL Petra Ana Jakin
JEZIKOVNI PREGLED mag. Darja Gabrovšek Homšak
FOTOGRAFIJE Viera Kamenická
OBLIKOVANJE BROŠURE Anja Premk
IZDAJATELJ Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor
TISK Design Studio
NAKLADA 200 izvodov

Maribor, maj 2015

MESTNA OBČINA MARIBOR

Pripravo projekta in izdajo brošure je financirala Mestna občina Maribor.

Copyright © 2015, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor
Vse pravice pridržane.

Fotografija sinagoge v Prešovu je bila pridobljena s spletne strani sk.wikipedia.org/wiki/Ortodoxn%C3%A1_synag%C3%B3ga_v_Pre%C5%A1ove.
Fotografija sinagoge v Trnavi je iz arhiva Muzeja judovske kulture, Bratislava.
Brezplačni izvod

SNM – Múzeum židovskej kultúry sa predstavuje
Avtor razstave: prof. dr. Pavol Mešťan
Fotografije: Viera Kamenická, Milan Veselý
Oblikovalec: Milan Veselý

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNÉ
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR